

escapement, francia *foliot* 'balance' *horloge*; német *Foliot* ('zitterndes Blatt', *Waage*', 'Balkenwaag', 'Löffelwaag') *Uhr* (a németben a *Waage* 'Foliot'), magyar *foliot óra*.

A *foliot* a R. francia *fol* 'bolond' származéka; *fol* + *-oier* 'bolondozni', *foliot* 'aki ~ ami ide-oda mozog, forog, bolondozik'. A foliórúd (és a későbbi órák perdülő kereke is) a kerge birka mozgására emlékeztette az óraalkatrész elnevezőit, l. fr. *folie* 'elmezavar'. Vö. „Étymol. et Hist. 1. 1362–94 horlog. (Froissart, *Li orloge amoureux*, 215 ds *Poésies*, éd. A. Scheler, t. 1, p. 59); 2. 1694 serr. (Corneille). Prob. dér., à l'aide du suff. *-or**, de l'a. et m. fr. *folioier*, *folier* »être fou, faire des folies« (dep. xii^es., *Psautier d'Oxford* ds T.-L.), d'où »s'agiter de manière désordonnée« (en parlant des animaux, ca 1175, B. de Ste-Maure, *Ducs Normandie*, éd. C. Fahlin, 18572 : *Quer sis chevaus par tot foleie*, Primes amunt e puis aval), dér. de *fol* (*fou*^{1*}), suff. *-oier* (*-oyer**)” (Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales: <http://cnrtl.fr/etymologie/foliot> [2013. március 1.]).

A *foliot* családnévként ugyancsak ismeretes, eredetileg csúfnév lehetett, például a ma az angliai Plymouthhoz tartozó *Tamerton Foliot* helység névadó családja 1290-től van adatolva (http://en.wikipedia.org/wiki/Tamerton_Foliot [2013. március 1.]). A magyar nyelvben szintén előfordul, hogy állat, pontosabban állati testrész szolgál az óraszerkezet valamely részének megnevezésére – hiszen természetes, hogy a (katakrétikus) metaforákhoz a nyelvhasználók az általuk ismeretes dolgok neveit használják fel –: *tehénfarokinga* 'az óralap előtt mozgó inga'; a kisméretű ingákat *lencseingá*-nak nevezték a kis méretű ingasúly alakja kapcsán, illetőleg *körte* volt az inga hosszan lógó tartozéka (l. NéprLex. *óra*).

BÜKY LÁSZLÓ

Szegedi Tudományegyetem

A béles szó eredetéről.* Oroszországban vagy más szovjet utódállamban járva utcai árusoknál találkozhatunk egy *беляш* (vagy többes számban *беляши*) nevű süteménnyel, amely Az orosz nyelv akadémiai nagyszótára (BAS. 1: 539) szerint nem más, mint „kerek, olajban sült (általában nyitott) sütemény húsos töltelékkel”. Az orosz nyelvű Wikipédia leírása valamivel részletesebb, eszerint: „olajban sült sütemény élesztő nélküli vagy élesztős tésztából, darált vagy apróra vágott hússal; kerek formájú, gyakran kis kerek nyílással a tetején készül”. Még azt is hozzáteszi, hogy Oroszországban az egyik legelterjedtebb gyorsétel, a baskír és a tatár konyhából származik.

A legutóbb kiadott orosz etimológiai szótár (OREL. 1: 94) szerint az orosz *беляш* a török nyelvekből származik; a tatár és baskír *bəleş* szót említi, és a szibériai orosz nyelvjárások etimológiai szótárára hivatkozik (ANIKIN 2000: 127). ANIKIN (2009 3: 91) szerint az orosz *беляш* és *белуш* a tatár és baskír *бәләш/bälš* szóból származik. A ŠIPOVA által szerkesztett, az orosz nyelvben található török eredetű szavakat számba vevő szótár (ŠIPOVA 1976: 77) szerint a *белуш* szó az Orenburg környéki orosz nyelvjárásban elterjedt, és a fentebb említett lepényt jelenti. Eredetéként a szótáríró a tobolszki és a kazanyi tatár nyelvjárásban megtalálható *balysh*, illetve *balits* szavakat nevezi meg. Az adat az orosz nyelvjárások szótárából származik (SRNG. 2: 215). Az átvétel idejére vonatkozóan nem áll rendelkezésre adat, de a nyelvtörténeti szótárak alapján nemcsak az állapítható meg,

* Szeretnék köszönetet mondani ZOLTÁN ANDRÁSNAK és VÁSÁRY ISTVÁNNAK cikkem megírásához nyújtott segítségükért, továbbá két névtelen lektoromnak értékes észrevételeikért.

hogyan a szó nincs meg a 18. század előtt (vö. SRLJa. 11–17.), de nincs meg a 18. században sem (vö. SRJa. 18.), sőt hiányzik a 19. században is (vö. DAL²; DAL³), sőt még a 20. század első felében is hiányzik az olyan nagy, reprezentatív szótárakból, mint az TSRJa. vagy a SSRLJa. Ennek fényében nem meglepő, hogy nem került be a szóanyaguk ezekre építő etimológiai szótárakba sem (EtSl.; IstEtSl.; RussEtWb.).

A szó, amelyből az orosz *белая* vagy *белый* származik, a török nyelvek közül kizárólag a volgai törökben (tatárban, baskirban, csuvasban) található meg. A Volga-vidéki nyelvekben az elmúlt ezer évben olyan ide-oda kölcsönzések történtek, melyek sokszor homályban tartják az átvett nyelv kérdését, annyit azonban kijelenthetünk, hogy az oroszországi finnugor nyelvek közül az udmurt és a mari is feltehetően valamelyik Volga-vidéki török nyelvből vette át. ISANBAJEV a mari nyelv tatár és csuvas jövevényszavairól szóló tanulmányában (ISANBAJEV 1980: 183–192) azt írja, hogy a tatár és a csuvas nyelvben egyaránt megtalálható a szó (tatár *бәләу*, csuvas *нӗлеу*). A ’süteményfajta’ jelentésű tatár és baskír *бәләу*, csuvas *нӗлеу* feltétlenül összetartozik. A tatár és baskír szó tipikus volgai kipszak vokalizmusa (*a > ä, e > i*) alapján egy eredeti **bališ* alakból kell kiindulnunk, ennek etimológiája viszont tisztázatlan. Elképzelhető a perzsából való eredeztetés, ugyanis a török nyelvekben van egy ilyen alakú szó, amelynek jelentése ’párna’: kirk. *balış* ’poduška v vide valika’, Özb. *bolış* ’poduška’, SzártR. *balış* ’cilindričeskaja poduška’, Tt. *balış* ’a pillow, a cushion’, Az. *balış* ’poduška’. Az adatokat szaporítani lehet, ez a szó a török nyelvekben perzsa eredetű: perzsa *bālīš* ’a cushion’, *bālēš* ’poduška, valik’. A Volga-vidéki szó hangtanilag szabályosan felel meg a perzsa eredetű szónak. Jelentéstani szempontból arra lehet gondolni, hogy a sütemény alakja képezi a hidat, de nincs tudomásunk olyan török nyelvről, amelyben mindkét jelentés, vagyis a ’párna’ és a ’sütemény’ egyszerre lenne meg. A perzsa szó eredete tisztázatlan.

A magyar anyanyelvűeknek nagy valószínűséggel feltűnik, hogy ez a szó hangalakjában és jelentésében is mennyire emlékeztet a magyar *béles* szóra, ami az ÉKsz. szerint „hajtogatott tésztából való, ízesítővel töltött sütemény”, az ÚMTsz. szerint pedig „alul is, fölül is 12-12 réteg rétestésztából álló, középen dióval és mákkal töltött, kerek tepsiben megsütött sütemény”, leginkább a rétesre és a pitére emlékeztet, vagyis szintén valamilyen töltött tésztaféle, sütemény.

A TESz. szerint a *béles* belső keletkezésű szó. „Származékszó: a [finnugor eredetű – T. B.] *bél* szóból alakult -s melléknévképzővel. Talán jelentéstapadással vált ki egy *béles tészta*-féle szókapcsolatból (vö. *rétes*), s korán főnevesült. A főnévi fogalmat jelölő *béles* hangtanilag is elkülönült a *beles* melléknévtől. Eredetileg és főképpen olyan sült tésztát neveztek *béles*-nek, amelynek bele, azaz töltelke van, de szórványosan – és nyilván másodlagosan – más lepényféle lapos tésztát is jelöltek vele. Szláv származtatása téves.” A szó eredetével foglalkozó irodalom jegyzékében feltüntetik MIKLOSICHnak A magyar nyelvbeli szláv szók című tanulmányát, ahol szláv eredetű magyar szónak minősíti a *béles*-t (MIKLOSICH 1882:115). A szláv eredet elméletét cáfolják HALÁSZ IGNÁC (1888: 253, 1903: 43), GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS (EtSz.), BÁRCZI GÉZA (SzófSz.), KNEZSA ISTVÁN (1955: 796), KIRÁLY PÉTER (StSl. 1957: 81), SULÁN BÉLA (MNy. 1962: 53), akiknek az írásaira szintén hivatkozik a TESz. Ezek a cáfolatok abból állnak, hogy a szlovák, illetve morva szó a magyarból származik, nem pedig fordítva, ahogy azt MIKLOSICH állította, aki a szláv *bělъ*-ból (’fehér’) eredeztette (utóbbi eredeztetés KNEZSA

szerint hangtanilag is valószínűtlen). Az EWUng. és az ESz. is a belső keletkezés elméletét közli valamivel rövidebben (az EWUng. nem tartja meggyőzőnek a *béles tészta*-féle szintagmából való kiindulást, hanem ilyen szerkezet megléte nélkül végbement szófajváltást feltételez). A *béles tészta* szókapcsolatból jelentéstapadással való keletkezés magyarázata eléggé meggyőző is, viszont gyenge pontja, hogy – bár a *béles* szó már 1395 körül felbukkant, és az ÚMTsz. tanúsága szerint a legkülönbözőbb magyar nyelvjárásterületeken is elterjedt – a feltételezett *béles tészta* szókapcsolatra nincsen adat.

A *béles*-nek a *bél* szóból, illetve a *béles tészta*-féle szókapcsolatból jelentéstapadásos szerkezeten keresztüli eredeztetése meggyökeresedett vélemény, amelyet a hasonló sütemény, a *rétes* nevének (< *rétes tészta*) analógiája is támogat. Az analógián kívül azonban meglehetősen kevés adat támasztja alá ezt a feltételezést.

A Nyelvtörténeti szótárban a *béles* mindenhol főnévként szerepel, pl. Szikszai Fabricius Nomenclaturájából (Debrecen, 1590) vett példa: „Mákval töltött béles: copta”. A *rétes* szó ellenben szerepel melléknévi jelentésben: „1, plicabilis [faltbar, faltig]”. Néhány példa: „Rántzos és rétes a bőrem (Heltai Gáspár Meséi: Száz fabula Aesopusból s egyebűnnen. Kolozsvár, 1566)”, „Auagy egy istent vallani, ki nem egy hanem rétes, egy állatból es három szőmelyből egybe gyaloltatott (A keresztyéni igaz hitnek Vallástétele és magyarázatja, 1713); „Nem következik hát, hogy duplás vagy rétes Krisztus legyen, az mint te monddod” (Melotai Nyilas István: A mennyei tudomány szerint való Irtovány, Debrecen, 1617)”. Ebből következik, hogy ha a *béles* is rendelkezett volna hasonló jelentéssel, annak valószínűleg szintén lenne valami nyoma.

Az SzT.-ban is csak főnévként szerepel a *béles*: „ada egy darab Belest”; „bélest sütöttek”. A Gl. szintén kizárólag főnévként szerepelteti a *béles*-t, és a Besztercei Szójegyzéket (1395 k.) idézi, ahol ’placenta’ jelentésben szerepel, illetve Murmellius Lexiconát, ahol a következő áll: „Hussal töltött beles”. Az OklSz. szócikkében szintén csak a főnévi használatra vannak példák. (Az első, 1400/1403-ból származó, meglehetősen kétes személynévi példától eltekinttem.) „1544: *Vöttem teyfelt beleshez* (OL. Nád. 42 = az Országos Levéltár *Nádasdyana* című gyűjteményének *Számadások* jelzetű része)”; „*Egy öreg pynnyatath beles swthni*”. BALLAGInál is mindössze a főnévi ’sütemény’ jelentés szerepel (Ball.). A CzF. szótárban is csak főnévi értelemben szerepel a *béles* szó, *béles* melléknév nincs. Van viszont némileg hasonló jelentésű *beles*: „Aminek bele, magva, veleje van, kitűnő értelemben véve; tömör, sűrű beltartalmú. *Beles dió, mogyoró. Beles csont*.”. Az ÉrtSz. is megadja ezt a jelentést a *beles* szócikknél, illetve hozzáteszi még a következőt: „beles kenyér: olyan kenyér, aminek kevés vagy vékony a héja”. Azonban ez a jelentés nem teljesen egyezik meg azzal a jelentéssel, amivel a *béles tészta* és hasonló szókapcsolatokban a *béles* szó a TESz. feltételezése szerint rendelkezik. A *beles dió, csont, kenyér* stb. arra a beltartalomra utal, amellyel az adott dolog természeténél fogva rendelkezik, nem pedig valamilyen hozzáadott, beletöltött töltelékre, mint a *béles* mint sütemény esetében.

A régi nyelvemlékek mellett a népnyelv, illetve a népköltészet lehet olyan forrás, ahonnan a jelentés alakulását megfigyelhetjük. Több értelmező szótárunk is idéz népköltészeti példákat: „Sütött ángyom bélest, nem adott belőle, elvitte a kertbe, tarka keszkenőbe.” (CzF.); „túrós béles, vastag, széles, kóstolja kend, beh jó édes” (Ball.). „Tyúk ide búbos! | Kalács ide fonatos! | Béles ide rongyos! ” (ÉrtSz.). A *béles* szó ezekben sem tűnik képzett szónak vagy jelentéstapadásos szerkezet egyik tagjának.

Egyedül a Nszt.-ban találhatóak adatok a keresett melléknévi/jelzői használatra: a *beles*² szócikkében, réGINEK és ritKÁNAK minősítve: ’töltelékkel készült <étel>’. A szótár a Századok CD-jéről, 1880-ból, Tagányi Károlynak egy 17. század eleji főnemesi háztartásról szóló írásából idézi a *beles ostya* szintagmát; a *bélel* szócikk 4. jelentése pedig: ’megtölt, teletöm, telerak vmivel vmit’. A példák között pedig van „tejhabbal bélelt indián-fánk” (1882: Lauka Gusztávtól) és „mazsolával bélelt kuglóf” (1961 e.: Hatvany Lajostól).

A fentiek alapján ugyan nem teljes mértékig meggyőző a jelzős szerkezetből jelentéstapadással való eredeztetés, de nem is zárható ki. (Némileg népetimológiára emlékeztet, azonban ez még nem ok arra, hogy teljességgel elvessük ezt az elméletet.) Joggal merülhet viszont fel a török szóból való eredeztetés is.

Egyetlenegy cikk van a TESz. által hivatkozott szakirodalomban, amely a fentebb említett, tatár és baskír tésztanemű és a magyar szó összefüggésével foglalkozik. Ez MUNKÁCSI BERNÁTNak Az ugor népnevezet eredete című, az Ethnographia folyóiratban 1895-ben megjelent cikke, amelyben a magyaroknak a volgai török népekkel való kapcsolatát ismertetve megemlíti, hogy „A Volga és Uralközi török nyelvekben is föltetszenek egyes elemek, melyek a beolvadt magyarságtól valóknak látszanak. Ilyen a magyar *béles* szóval egyező tatár *bälēs* »tyúkhússal töltött béles« (a kazáni arch. tört. és néprajzi társaság Izvestijja-i IV. kötetében: Malov »O mišarja« értekezése 56. lapján), mely mellett a baskíroknál van *sija-bališ* »eperbéles« és *z’iläk-bališ* »zselnicebogyó-béles« is (Ethnograficeskoje Obozrjenje. 2. évf. IV. köt., 183.)” (MUNKÁCSI 1895). MUNKÁCSI szerint tehát a magyarból került a szó a volgai tatár nyelvbe. A török → magyar irányú kölcsönzésre rendkívül sok példánk van, ezért elsőre valószínűbbnek tűnhet a magyar szónak a törökből való eredeztetése. Ismereteink szerint a magyarok szoros kapcsolatban álltak a volgai török (tatár és baskír) népekkel, azonban ennek ellenére a baskír és magyar nyelv között nincsenek kimutatható kölcsönzések (VÁSÁRY 1985: 369–388). Más török nyelvből való átvétel nem jöhet szóba, mivel egy elszigetelt, szűk area szaváról van szó. BERTA ÁRPÁD turkológus korábban a *darázs* szóval kapcsolatban vetett fel magyar → baskír irányú kölcsönzést. A baskír *tiraž* ’darázs’ szóról azt feltételezte, hogy a Julianus-féle keleti magyarok nyelvéből származik. Ez azonban hangtani okból lehetetlen, ugyanis az ősmagyarban még nem volt *zs* hang (BERTA 2001; vö. ZOLTÁN 2010: 472).

Azonban ha a magyar szó etimológiai magyarázatát megalapozottabbnak ítéljük, mint a volgai törökét (vö. a fent említett perzsa eredetmagyarázattal), akkor logikusabbnak tűnik, hogy a szokatlan irányú kölcsönzés ellenére MUNKÁCSIVAL együtt mégis inkább a törökségi szó magyarból való eredeztetését fogadjuk el. Ez viszont érdekes példája lehet annak, hogy a magyar nyelv már a honfoglalás előtt sem csak szóátvevőként működhetett, hanem szóátadóként is. A *béles* esetének külön érdekessége, hogy a magyarból kiindulva nem csupán jövevényszó lett belőle, hanem később areális vándorszó is. A jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján nehéz igazságot tenni a kölcsönzés irányát illetően.

Hivatkozott irodalom

- ANIKIN, A. E. 2000. А. Е. Аникин, Этимологический словарь русских диалектов Сибири: Заимствования из уральских, алтайских и палеоазиатских языков. 2-е изд., испр. и дополн. Наука, Москва–Новосибирск.

- ANIKIN A., E. 2009. А. Е. Аникин, 2009. Русский этимологический словарь 3. РАН, Москва.
- BAS. = *Большой академический словарь русского языка*. Наука, Москва–Санкт-Петербург, 2004.
- BERTA ÁRPÁD 2011. Bashkir and Hungarian – and the darázs ‘wasp’. In: KÁROLY LÁSZLÓ – KINCSES NAGY ÉVA szerk., *Néptörténet – Nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*. Szeged. 33–44.
- DAL^{’2} = Вадимиръ Даль, *Толковый словарь живаго великорускаго языка* 1–4. Второе издание. Издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, Санкт-Петербург–Москва, 1880–1882.
- DAL^{’3} = *Толковый словарь живого великорускаго языка Владимира Даля* 1–4. Третье, исправленное и значительно дополненное издание под редакцию проф. И. А. БОДУЭНА-ДЕ-КУРТЕНЭ. Товарищество М. О. Вольфа, Санкт-Петербург–Москва, 1903–1909.
- EtSl. = *Этимологический словарь русского языка* I/1–. Под ред. Н. М. ШАНСКОГО. Издательство Московского университета, Москва, 1963–.
- HALÁSZ IGNÁC 1888. Magyar elemek az északi szláv nyelvekben. *Magyar Nyelvőr* 17: 250–255.
- HALÁSZ IGNÁC 1903. A magyar szófejtés és történeti fejlődése. *Nyelvtudományi Közlemények* 33: 1–44.
- ISANBAJEV, N. I. 1980. Н. И. Исанбаев, Об отграничении татарских заимствований от чувашских в марийском языке. *Советское финноугроведение* 16/3: 183–192.
- IstEtSl. = П. Я. Черных, *Историко-этимологический словарь современного русского языка* 1–2. Русский язык, Москва, 1993.
- KIRÁLY PÉTER 1957. Latsny Adamus: Dictionarium saec. XVIII. *Studia Slavica* 3: 59–111.
- KNIEZSA ISTVÁN, 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* I/1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955.
- MIKLOSICH, FRANZ 1882. A magyar nyelvbéli szláv szók. *Magyar Nyelvőr* 11: 114–121.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1895. Az ugor népnevezet eredete. *Ethnographia* 5–6: 349–387.
- OREL, VLADIMIR 2011. *Russian etymological dictionary* 1–4. Theophania Publishing, Calgary.
- RussEtWb. = VASMER, MAX, *Russisches etymologisches Wörterbuch* 1–3. Universitätsverlag Winter, Heidelberg, 1953–1958.
- ŠIROVA, E. N. 1976. Е. Н. Шипова, *Словарь тюркизмов в русском языке*. Наука, Алма-ата.
- SRJa. 11–17. = *Словарь русского языка XI–XVII вв.* 1–. Наука, Москва, 1975–.
- SRJa. 18. = *Словарь русского языка XVIII века* 1–. Наука, Ленинград, позднее: Санкт-Петербург, 1984–.
- SRNG. = Ф. П. Филин szerk., *Словарь русских народных говоров* 1–10. Наука, Москва. 1965–1974.
- SSRLJa. = *Словарь современного русского литературного языка* 1–17. Изд-во АН СССР, Москва–Ленинград, 1950–1965.
- StSl. = *Studia Slavica*.
- SULÁN BÉLA 1963. A cseh szókinsz elemeiből. *Magyar Nyelv* 58: 50–56.
- TSRJ. = Толковый словарь русского языка 1–4. Ред. УШАКОВ, Д. Н. ОГИЗ, Москва, 1935–1940.
- VÁSÁRY ISTVÁN 1985. A baskír–magyar kérdés nyelvi vetületben. *Nyelvtudományi Közlemények* 87: 369–388.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 2010. К этимологии венгерского названия *darázs* ‘оса, шершень’. *Studia Slavica* 55/2: 471–473.